

doi Moeinaltojar Bushehri and commercial investment , industrial in the red sea mines of hormoz in qajar period on the basis of the persian recently discovered documents.

 Habibollah Saedinia¹

Submit Date: 2025-03-12 Revise Date: 2025-06-03 Accept Date: 2025-10-15 Published Date: 2026-03-01 pp:257-281

Abstract

During the Qajar period, and especially during the Nasserite era, Iran entered a new stage in terms of economy and trade. At this time, one of the areas that was taken into consideration was the Persian Gulf, its coasts, ports and islands such as the Hormuz Peninsula, which was considered by foreign and domestic traders due to its location and facilities. One of the traders who was involved in political, economic and social activities in this island and other areas of the Persian Gulf during that period was Moein al-Tojar Bushehri. With his high political, economic and social influence and authority, he was able to obtain, in addition to receiving privileges such as the Nasserite Company, the North Oil Company, the import of electric and spinning and weaving machines, and the Silk Trade Company privilege, the Red Soil of Hormuz privilege. He also made a lot of profit with the investments he made in this field. The purpose of the present research is to investigate and explain the role of Moein al-Tojar in obtaining the Hormuz Red Soil concession and the role of those mines in the commercial economy of the Persian Gulf and Iran during the Qajar period. This article, using a descriptive-analytical method and using library and document resources, seeks to answer the question of what importance did Moein al-Tojar's receipt of the Hormuz Red Soil concession have in the economy and foreign trade of the Persian Gulf, especially during the Nasserite period? The research findings show that the acquisition of the Hormuz Red Soil concession was achieved through the political and economic influence of Moein al-Tojar's efforts against foreign competitors such as the British government, and led to an increase in commercial and industrial investment, the prosperity of foreign trade, and the expansion of security and the maintenance of national sovereignty over the ports and islands of the Persian Gul.

key words : Moeinaltojar, fars gulf , hormoz island , red soil , Business

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1- Associate Professor of History. Department of History. Faculty of literature and humanities. Persian gulf University. Bushehr. Bushehr. IRAN.

References:

books and articles

1. آقا , ali , " geology and mineral potential of hormozgan province " , geology development , 12 / 2 , 2006 .
2. فریدون , آدمیت , ideology of constitution movement of iran , tehran , iran , 2008 .
3. زوار , ۱۹۸۷ , السلطنه - e - احتشام , memories of hossein mousavi , tehran ,
4. , mohammad , six years in the pahlavi 's court (memoirs of mohammad محمد (ارجمند , head of telegraph agency (reza shah) , tehran , ۱۳۸۸ , پیکان .
5. bahrain , forough , معینالتجار بوشهری (representative of tehran and bushehr in the first and third periods of national council) , scientific - extension quarterly , baharestan , new period , autumn - winter , 31 - 31 . 1393 6 - pollack , jacob edward , کیکاووس جهاننداری , iran and iran , translated سفرنامه , tehran , ۱۹۸۲ , خوارزمی .
6. عصر (tabriz) تلگرافات (1295 -) in this research , ahmadi , tehran , iran national documents organization (ایران) has been used .
7. dashti , ahmad , " the role of merchants in the school of happiness " , the collection of articles of the bushehr سعادت school , from several angles , bushehr , مرکز , ۱۳۷۸ .
8. پاژنگ , ۱۳۶۸ , history of iran 's political relations and great powers , tehran , ذوقی .
9. h . h . , خاطرات , the memoirs of syed mohammad kamra , a quest for محمدجواد moradi , tehran , mythology , 2005 .
10. sutton , ال , ال , folk tales , 110 iranian folk tales , ترجمه , azar , tehran , center publishing , 2005 .
11. سدیدالسلطنه مینابی , محمدعلی محمدعلی , سفرنامه سدیدالسلطنه , tehran , 1983 .
12. ... , bandar abbas and persian gulf , preface and اقتداری of ahmad فهارس , tehran , avicenna , 1342 .
13. habibullah , معینالتجار , and reviving the persian gulf maritime trade سعیدی‌نیا . during qajar and pahlavi era , bushehr , persian gulf university , 1393
14. صفايي , ibrahim , نویافته documents , tehran , babak , 1349 .
15. The christian , charles , the economic history of iran in the qajar era (1332 - 1953) , the translation of yaqub ال - آژند , tehran , publishing the scope , 1369 .
16. محمدرضا , فشاهی , capitalism development in iran , tehran , gothenburg , 1981 .

17. Annual reports of british general consul general سرپرسی cox in bushehr (1911 - 1911) . 1950 - 1323 bc) is the translation of hassan زنگنه , tehran , parvin , 1998 .
18. لیتن , wilhelm , iran from peaceful influence to dependency , documents and facts about european influence in iran (1919 - 1860) , translation of maryam میراحمدی , tehran , moin , 1367 .
19. the rule set of the fourth legislative council of the national assembly , 1 cancer , 1300 - جوزای 32 , national assembly assembly , 1924 .
20. haj امین الضرب , معتضد , خسرو , iran , tehran , ۱۹۸۷ , جانزاده .
21. Detailed discussion of the national assembly discussions , 17 shaaban to 23 جمادی الاولی ۱۳۲۶) , thirteen levels to the second of the iranian plateau , tehran , the national assembly , 1325 .
22. Detailed discussion of the national assembly negotiations , the fifth period , on the date of 28 days of 1924 - 21 / 0 .
23. hussain , 20 - year history of iran , tehran , academic press , 1995 .
24. میلیسپو , arthur , american mission in iran , tehran , message publications , 1365 .
25. نجم الدوله , abdul ghaffar , his second voyage نجم الدوله to khuzestan , tehran , human sciences institute and cultural studies , 2007 .
26. m . e . ~~~ persian gulf in the age of colonization , translation of shafi abadi , tehran , sahab , 1985 .
27. مظفری " red soil mines in iran - uk relations in of سرخ و ثوفی , محمدباقر , " امتیاز بهره , quarterly journal of document treasure : the fourth and first year , the fourth , winter , 60 - 73 , 15 - 1390 ,
28. هوشنگ مهدوی , tehran , amir kabir . 1990 .

Document's

29. استادوخ , carton 20 , case 15 . ۱۳۰۶ .
30. استادوخ , carton 43 , case 3 , 56 , 1950 , 1950 .
31. ساکما , the telegraph from the naseri merchants to the ministry of interior , dated january 27 on 27 december 1949 .
32. ساکما , ۹۳۳ , is a history of 21 dhu al - hijjah 1427 a . h .
33. ساکما , ۱۰۷۶ , ۷ , moharram 1961 .
34. ساکما , ۷۱۶۱ , on 15 days .

35. ۱۱۸۳ , ساکما , was born on 19 muharram .
36. ۹۱۳۸ , ساکما , and 24 .
37. ۳۷۷۸ , ساکما , is a history of muharram .
38. ۳۷۷۸ , ۱۹۷۴ , ساکما , on 28 muharram
39. ساکما , al - 3542 , dated 3 towers , 1300 .
40. ۲۷۷۸ , ساکما , is 1961 - 28 .
41. ۶۱۴۵ , ساکما , have been taken into the history of 9 towers .
42. ساکما , carton 12 , ۳ , دوسیه , is about 28 rajab .
43. ۱۲۳۲ , ساکما , dated august 19 , 1921 .
44. ۴۲۷ , ساکما , dated march 27 , 1921 .
45. ۱۱۲ , ساکما , on july 10 . 1921 ساکما , carton 12 , ۳ , دوسیه , b .
46. ساکما , the literacy of the grade 361 , to the date of 10 , 1301 , 1301
47. ۶۹۵۲ , ساکما , dated may 18
48. ۴۴۲۹ , ساکما , on 17 / 2 / 1301 .
49. ساکما , carton 12 , ۱۳۰۱ , ۳ , دوسیه sh .
50. ساکما , carton 12 , , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۳ , دوسیه ۱۳۰۱
51. ۹۸۸۰ , ساکما , into the history of eleven cancer towers 1301 , 1301
52. ۹۵۵۵ , ساکما , on 23 cancer towers 1301 , 1301
53. ساکما , carton 12 , ۳ , دوسیه , is a history of 22 november 1961 .
54. ۲۱۳۱ , ساکما , on 17 muharram passed away .
55. ساکما , carton 12 , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , به , ۳ , دوسیه
56. ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۱۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۰۱ , ۱۳۱۰ , ساکما
57. ساکما , carton 12 , ۳ , دوسیه , dates back to 1341 ah and 12 rajab 1341 .
58. ساکما , carton 12 , ۳ , دوسیه , b .
59. ساکما , carton 12 , ۳ , دوسیه , was set on 29 rajab .
60. ساکما , carton 12 , بی‌تا , ۳ , دوسیه .
61. ۲۲۳۵ , ساکما , dated 21 , 1921 - september 23 , 1921 .
62. ۲۸۰۳ , ساکما , is the first date of the 1960 s .
63. ۲۰۰۱ / ۸ / ۳ , ۳۲۱۵۸ , ساکما .
64. ۲۴۰ / ۲۸۶۲ , ساکما .
65. the کام , carton 12 , ۳۱ , دوسیه , is the number 9334 on the 10th century of 1961 .
66. کام , carton 12 , ۳۱ , دوسیه , number 8885 to the history of 25 cancer towers 1301
67. کام , carton 12 , ۳۱ , دوسیه , is a history of 1961 .

68. کام , carton 12 , دوسیه ۳۱ , is a history of 1961 .
69. کام , carton 12 , دوسیه ۳۱ , number 8885 to the history of 25 cancer towers 1301
70. کام , carton 12 , دوسیه ۳۱ , is the number 9334 on the 10th century of 1961 .

Journal's

- 71 - commerce room , dec.
72 - ۲۵ - حبل المتین september 1924 , number 13 , p . ~~~ 11 .
73 . ~~~ ۱۸ , طوفان transport : 1302 .
74 - troops , first rate : 1924 - 24 p . ~~~ 24 - 24

75- Lorimer, Sohn, G, Gazetter of the Persian Gulf, Oman and central Arabia.vol 1, II, London 1986.
76- Shahnavaaz, Shahbaz, Britian and the opening up of South- west Persian 1880-1914, Astudy Imperialism and economic dependence, lindon and New York, 2005.

doi معین‌التجار بوشهری و سرمایه‌گذاری تجاری، صنعتی در معادن خاک سرخ هرمز در

دوره قاجار بر اساس اسناد نویافته فارسی

حبیب‌اله سعیدی‌نیا^۱

از صفحه ۲۵۷ تا صفحه ۲۸۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۱

چکیده

در دوره قاجار و به‌خصوص عهد ناصری، ایران از لحاظ اقتصادی و تجاری وارد مرحله نوینی شد. در این زمان یکی از مناطقی که مورد توجه قرار گرفت خلیج فارس، سواحل، بنادر و جزایر آن همچون جزیره هرمز بود که با توجه به موقعیت و امکاناتی که داشت مورد توجه تجار خارجی و داخلی قرار گرفت. یکی از تجاری که در آن دوره در این جزیره و سایر مناطق خلیج فارس به فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مشغول شد، معین‌التجار بوشهری بود. وی بانفوذ و اقتدار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بالایی که داشت توانست علاوه بر دریافت امتیازاتی همچون کمپانی ناصری، کمپانی نفت شمال، وارد نمودن ماشین‌های الکتریکی و ریسمان‌ریسی و بافندگی و امتیاز کمپانی تجارت ابریشم، امتیاز خاک سرخ هرمز را نیز اخذ نماید. وی با سرمایه‌گذاری‌هایی که در این زمینه انجام داد، به سود زیادی دست یافت. مسئله پژوهش حاضر بررسی و تبیین نقش معین‌التجار در کسب امتیاز خاک سرخ هرمز و نقش آن معادن در اقتصاد تجاری خلیج فارس و ایران در دوره قاجار است. این مقاله به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی در پی پاسخ به این سؤال است که دریافت امتیاز معادن خاک سرخ هرمز توسط معین‌التجار در اقتصاد و تجارت خارجی خلیج فارس به‌ویژه در دوره ناصری از چه اهمیتی برخوردار بود؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد کسب امتیاز معادن خاک سرخ هرمز به‌واسطه نفوذ سیاسی، اقتصادی تلاش معین‌التجار، در مقابل رقبای خارجی مثل دولت انگلستان به دست آمد و موجب افزایش سرمایه‌گذاری تجاری و صنعتی، رونق تجارت خارجی و گسترش امنیت و حفظ حاکمیت ملی بر بنادر و جزایر خلیج فارس گردید.

کلیدواژه: معین‌التجار، خلیج فارس، جزیره هرمز، امتیاز خاک سرخ، تجارت

Cite this article: Saedinia, Habibollah. (2026). Moeinaltojar Bishehri and commercial investment , industrial in the red sea mines of hormoz in qajar period on the basis of the persian recently discovered documents. Journal of Diplomats Studies and Research (DPR) (In Persian: Motale'ate sanadPazhūhi va fehrest-negari). Vol-1, Issue-1, 257-281.

۱. دانشیار گروه تاریخ. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه خلیج فارس. بوشهر. بوشهر. ایران.

با روی کار آمدن سلسله قاجار تحولات مختلف در نظام بین‌الملل به وجود آمد. در این زمان قدرت فرانسه با حضور ناپلئون به اوج خود رسید و یکی از مناطق مورد نظر آن‌ها، سرزمین هند بود. قدرت دیگری که رقیب جدی انگلیس شمرده می‌شد، دولت روسیه بود. بنابراین در این زمان خلیج فارس که کلید ورود به هندوستان محسوب می‌شد، بیش از هر زمان دیگری مورد توجه قرار گرفت. انگلیسی‌ها از طرق مختلف سعی در تسلط بر خلیج فارس و در اختیار گرفتن کشتی‌رانی و سایر امتیازات آن را داشتند. از جمله با انعقاد قراردادهایی درباره منع برده‌فروشی، اجرای نقشه‌برداری خلیج فارس و احداث چراغ‌های دریایی راهنما و برقراری ارتباط تلگرافی، حق نظارت کامل بر خلیج فارس و تمامی کشتی‌هایی که در این دریا رفت‌وآمد می‌کردند به دست آوردند و توانستند تجارت منطقه خلیج فارس را به‌طور انحصاری در اختیار بگیرند. (ذوقی، ۱۳۶۸: ۱۶-۱۷)

گرچه در این دوره اساس اقتصاد و تجارت ایران بر آزادی تجارت استوار شده بود؛ ولی این امر از قبل رشد ساختار اقتصادی و سیاسی ایران فراهم نشده بود؛ بلکه صنعت نظامی، سیاسی و سیستم‌های سرمایه‌داری کشورهای روس و انگلیس این اوضاع را بر ایران تحمیل کرده بود اساس این سیستم را باید در عهدنامه تجاری اجباری پیوست قرارداد صلح ترکمانچای دانست به‌خصوص ماده سوم این قرارداد که حقوق گمرکی ۵ درصدی برای واردات و صادرات تجار خارجی، و ماده هفت آن، که سیستم کاپیتولاسیون را به‌اجبار بر ایران تحمیل و زمینه را برای نفوذ سودمند سرمایه‌های خارجی در حیطه تجارت ایران هموار کرده بود؛ و نیز با تثبیت موقعیت تجار خارجی در ایران، تجارت خارجی کشور به‌طور انحصاری در اختیار روس و انگلیس قرار داد.

با این وجود در دوره ناصری روابط تجاری ایران گسترش زیادی پیدا کرد و ایران وارد بازارهای جهانی شد و تجارت‌خانه‌های مهمی در بنادر و مراکز بزرگ اقتصادی ایران تأسیس گردید. یکی از بنادر و مراکز فعال تجاری در خلیج فارس بندر بوشهر بود که با توجه به موقعیت و امکاناتی همچون گمرک و وسایل حمل‌ونقل، انبارها و امکانات باراندازی که در این بندر وجود داشت مورد توجه تجار خارجی و داخلی قرار گرفت. یکی از تجاری که در این بندر به فعالیت‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی پرداخت معین‌التجار بود وی علاوه بر بوشهر در مناطق مختلف دیگر خلیج فارس و ایران همچون هرمز، اهواز، نورآباد و شمال کشور اقدام به سرمایه‌گذاری در حوزه‌های مختلف تجاری، صنعتی و کشاورزی نمود. در پژوهش حاضر به فعالیت‌های اقتصادی، تجاری در حوزه خلیج فارس و کسب امتیاز خاک سرخ هرمز و نقش آن معادن در اقتصاد خلیج فارس و ایران در دوره قاجار پرداخته می‌شود. خاک سرخ هرمز در ادوار مختلف به خصوص دوره قاجار از اهمیت اقتصادی بالایی برخوردار بود. علاوه بر مصارف محلی و داخلی، یکی از کالاهای مهم و قیمتی صادراتی محسوب می‌گردید و در صنایعی چون رنگ‌سازی، سیمان، پلاستیک، کاغذسازی، شیشه‌سازی، سرامیک، لوازم آرایشی و ... کاربرد داشت. همین اهمیت اقتصادی بود که

تجار مختلفی از کشورهای خارجی به خصوص انگلستان در پی کسب امتیاز آن معادن از دولت قاجار بودند. در این پژوهش علاوه بر منابع اصلی تاریخی چون نشریات، از اسناد آرشیو ملی ایران و مرکز اسناد وزارت امور خارجه استفاده شده تا زوایای مختلف واگذاری امتیاز مذکور به معین‌التجار را مورد بررسی و واکاوی قرار دهد.

پیشینه

با محور موضوعی پژوهش حاضر، کار علمی مستقلی صورت نگرفته، اما ذیل مطالعات تاریخ اقتصادی ایران، مطالبی نوشته شده که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از آن جمله: چارلز عیسوی در کتاب *تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار*، درباره اهمیت خلیج فارس و موقعیت تجاری بوشهر و نیز میزان صادرات و واردات بوشهر در دوره مورد مطالعه، مطالبی ذکر کرده است. کتاب *معین‌التجار بوشهری و احیای تجارت دریایی خلیج فارس در دوران قاجار و پهلوی* از حبیب‌الله سعیدی نیا نیز در چهار بخش به مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تجار در دوران قاجار، معین‌التجار و توسعه تجاری خلیج فارس در این دوره، فعالیت‌های مختلف معین‌التجار و فرزندان وی پرداخته است. یکی از منابع مورد استفاده در این پژوهش، کتاب مذکور است. محمدعلی سدیدالسلطنه مینابی، در *سفرنامه سدیدالسلطنه مینابی* در مورد مسائل مختلف خلیج فارس و شخصیت، دارایی و جایگاه معین‌التجار، اطلاعات ذی‌قیمتی دارد که به غنای مطالب کنونی، کمک زیادی کرده است.

به جز آثار کتابی، مقاله‌ای با عنوان *امتیاز بهره‌برداری از معادن خاک سرخ هرمز در روابط ایران و انگلستان در دوره مظفری* به قلم محمد باقر وثوقی منتشر شده که به صورت مستند، رقابت دو تبعه انگلیس و معین‌التجار را در خصوص واگذاری امتیاز خاک سرخ هرمز، مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. مقاله دیگر نوشته فروغ بحرینی با عنوان *معین‌التجار (نماینده مردم تهران و بوشهر در دوره اول و سوم مجلس شورای ملی)* است که بیشتر ناظر بر شرح زندگانی، فرزندان، املاک و دارایی، فعالیت‌های فرهنگی و اقدامات معین‌التجار در دوران نمایندگی در مجلس شورای ملی است و در مورد مقاله حاضر واجد آگاهی و داده‌های خاصی نیست.

فعالیت‌های اقتصادی معین‌التجار

دوران قاجار برای اقتصاد تجاری ایران از اهمیت زیادی برخوردار بود. زیرا با وقوع تحولات گوناگون در اروپا و نیز پیامدهای انقلاب صنعتی و به دنبال آن رشد گستره تجارت جهانی و رقابت کشورها برای به دست آوردن بازارهای جدید و تهیه مواد اولیه، ایران که در آغاز مرحله تکامل بورژوازی و سرمایه‌داری قرار داشت، مورد توجه قدرت‌های اروپایی به خصوص روس و انگلیس قرار گرفت. (فشاهی، ۱۳۶۰: ۱۷) در این دوره پدیده سرمایه‌داری به‌عنوان نظام غالب جهانی شرایط جدیدی را برای ایران ایجاد کرد. این در صورتی بود که حکومت و مردم ایران کم‌ترین خبری از شرایط جدید جهانی که محصول تحولات و پیشرفت‌های علمی در ساختارهای مختلف اقتصادی،

سیاسی بود نداشتند. هم‌زمان با شرایط سیاسی جدید جهانی که صحنه درگیری میان قدرتمندانی چون الکساندر اول در روسیه، ناپلئون در فرانسه و ژرژ سوم در انگلیس بود، در ایران فتحعلی‌شاه روی کار آمد که به خاطر نجات از دست دو نیروی تهدیدکننده روس و انگلیس به طرف نیروی سوم که فرانسه بود رفت. هر چند که شرایط بین‌المللی، مسیر را تغییر داد و با انعقاد عهدنامه تیلسیت، وی مقهور موقعیت جدید قدرت‌های جهان آن روزگار و پذیرای عهدنامه‌های گلستان و ترکمانچای شد. در دوره محمدشاه، روسیه با استفاده از مسئله هرات که راه ورود به هندوستان بود، در پی پوششی بر عملکرد خود در گلستان و ترکمانچای برآمد. ایران در این قضیه شکست خورد و محمدشاه بدون آن که حق حاکمیت ایران را به رسمیت بشناسد عقب‌نشینی کرد.

باروی کار آمدن ناصرالدین‌شاه، ایران وارد مرحله نوینی شد. وی متأثر از وضعیت بین‌الملل و گروه‌های جدید روشنفکری، در پی ایجاد تغییراتی در مناسبات سیاسی و قدرت و کاستن فشار روس و انگلیس بود. به همین منظور به طرف کشورهایایی مثل آلمان، ایتالیا و بلژیک به‌عنوان نیروی سوم رفت. در عرصه تجارت به علت موقعیت خوب ایران به دنیای تجارت جهانی وارد شد و به آن پویایی و تحرک بیشتری بخشید. در این تحرک تجاری علاوه بر شرایط جهانی و امنیت به وجود آمده، عوامل دیگری چون اختراع تلگراف، گسترش و احیای شبکه وسیع پستی، ظهور کشتی‌های بخار به همراه عوامل سیاسی نظیر عهدنامه‌های گلستان و ترکمانچای و دیگر امتیازات دخیل بودند.

یکی از مناطقی که در دوره ناصرالدین‌شاه مورد توجه قرار گرفت خلیج فارس، سواحل، بنادر و جزایر آن بود؛ زیرا پس از جنگ‌های ایران و روس که دولت انگلستان از این آبراهه برای تهدید ایران چند بار استفاده کرد، حکومت مرکزی ایران پی به اهمیت خلیج فارس و امتیازات مربوط به این حوزه اقتصادی، تجاری برد؛ لذا ناصرالدین‌شاه درصدد احیای کشتی‌رانی تجاری و ایجاد و تقویت نیروی دریایی در این آبراهه بین‌المللی برآمد. با هدف کسب عواید حاصله از بنادر و سواحل خلیج فارس با استفاده از نیروها و سرمایه ایرانی تا بتواند تجارت دریایی خلیج فارس را از انحصار کشورهایایی مانند انگلیس خارج سازد. در همین راستا دو کشتی به نام پرسپولیس و شوش از یک کمپانی آلمانی خریداری کرد که از این کشتی‌ها جهت حمل مسافر و کالاهای تجاری استفاده می‌کرد. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۶۹: ۲۷۷)

چنان که ذکر شد، از بنادر فعال خلیج فارس، بندر بوشهر بود که در آن دوره از امکانات تجاری خوبی برخوردار بود. تجارت‌خانه‌های مختلف داخلی و خارجی در آنجا مشغول فعالیت اقتصادی بودند و تجار ایرانی متمول آن با کمپانی‌های خارجی مختلفی از انگلستان، فرانسه، هندوستان عثمانی و غیره ارتباط تجاری داشتند (صفایی، ۱۳۴۹: ۱۰۴)، معین‌التجار یکی از آن تجار، محصول این دوره بود و با نفوذ و اقتدار اقتصادی، سیاسی و اجتماعی خوبی که داشت توانست کم‌کم ثروتمند شده و به قدرت اقتصادی بالایی برسد و شخصیت و مقام درجه اول بوشهر را به خود اختصاص دهد. (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲۱-۲۲) وی از همان ابتدای فعالیت اقتصادی، انسانی دوراندیش

بود چنان که به نوشته سدیدالسلطنه: «در عقل و حزم و تدبیر و کفایت و دوراندیشی از همگان خود پیش و در وجود و فطانت از امثال و اقران بینش، از اشخاص درجه اول محسوب می‌شود». (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۲۲-۲۱) وی با هوش و ذکاوتی که داشت و با انباشت سرمایه زیاد در شوال ۱۳۲۵ ق/ ۱۹۰۷ م، موفق به دریافت مقام رئیسالتجاری بوشهر گردید. (دستی، ۱۳۷۸: ۸۷) وی سپس موفق شد اقتصاد جنوب ایران را به طور کامل در دست گرفت و در واقع وی سلطان اقتصاد جنوب ایران بود (عیسوی، ۱۳۶۹: ۶۴) همچنین وی با قدرت و ثروتی که جمع کرد تجارت داخلی و خارجی ایران را در حوزه خلیج فارس در دست گرفت و موفق به برقراری ارتباط تجاری وسیعی با کشورهای مختلف به خصوص هند و انگلستان گردید. (عیسوی: ۱۳۶۹، ۶۴) ایشان علاوه بر حوزه خلیج فارس در سایر حوزه‌های اقتصادی و تجاری ایران مانند نواحی شمالی ایران و گمرکات خمسه و قزوین به فعالیت اقتصادی پرداخت و از طریق این فعالیت‌ها با افراد بانفوذی در دربار و مراکز قدرت ارتباط برقرار نمود و چون از توان مالی خوبی برخوردار بود از آنان حمایت می کرد لذا در مواقع لزوم از نفوذ و قدرت آنان برخوردار می گردید. (تلگرافات عصر سپهسالار، ۱۳۷۰: ۴۶۹)

وی نه تنها در دوره ناصری و مظفیری بلکه در اواخر دوره قاجار و اوایل دولت پهلوی نیز در تحولات سیاسی، اقتصادی ایران نقش داشت وی در اواخر دوره قاجار و همزمان با انتقال قدرت به دوره پهلوی به عنوان یک تاجر پرشور و آزادی خواه باکمال احتیاط وقایع را زیر نظر داشت و شاید از همین روست که عشقی در جمهوری نامه خود از او یاد کرده است. (مکی، ۱۳۷۴: ۵۹۲) وی در دوران انتقال قدرت از دوره قاجار به پهلوی هم اعتبار دیرینه خود را حفظ کرد. اعتباری که بخشی از آن به خاطر نزدیکی به درباریان و خاندان حاکم بود به همین خاطر با نگاه آینده‌نگرانه‌ای که داشت در آن مقطع به مناسبت ریاست وزرایی سردار سپه در خانه خود مراسم جشنی با حضور رئیس‌الوزرا برگزار که در آن مجلس در وصف رضاخان صحبت‌های ایراد و اشعاری سروده شد. (میلیسپو، ۱۳۵۶: ۱۷۵)

معین‌التجار با توجه به ثروت و نفوذی که کسب کرده بود با مسائل مختلف سیاسی و اقتصادی و افراد صاحب نفوذ و قدرت از جمله دربار مرتبط بود به خاطر همین جایگاه بود که نویسندگانی مانند سید محمد کمره‌ای، او را اعجوبه‌ای در کار اقتصادی دانسته است. (روزنامه خاطرات کمره‌ای، ۱۳۸۴: ۴۱۱) و یا فریدون آدمیت، او را یکی از نمایندگان ترقی خواه و رادیکال مجلس دوره اول شورای ملی ایران و هم‌ردیف بزرگانی چون احتشام-السلطنه، شیخ ابراهیم زنجانی و صنیع‌الدوله قرار می‌دهد (آدمیت، ۱۳۸۷: ۳۶۳)

در مجموع ایشان فردی بود که در طول حیات خود در دوره قاجار تا اوایل سلطنت پهلوی به نمادی از قدرت اقتصادی و ثروت افسانه‌ای بدل گردید و نامش در قصه‌های عامیانه مردم ایران در دوره قاجار و پهلوی هم وارد گردید. (ساتن، ۱۳۸۴: ۳۰۳-۳۰۸).

قدرت‌یابی اقتصادی و ورود معین‌التجار به صحنه تحولات سیاسی، اقتصادی ایران با دوره ناصری شروع شد. یکی از اقدامات وی در آن دوره ساخت و تجهیز گمرک خانه، انبار کالا، بندرگاه و سایر امکانات تجاری در بوشهر

بود این کار موجب گسترش تجارت دریایی خلیج فارس و به تبع آن افزایش درآمد گردید؛ چون بندر بوشهر در آن دوره مهم‌ترین مرکز تجاری ورود و خروج کالا به ایران محسوب می‌شد. (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۱۴) و اغلب کشورهای اروپایی نظیر انگلیس، هلند، فرانسه، آلمان، روسیه، ایتالیا، نروژ و عثمانی در این بندر با ایجاد کنسولگری و نیز راه‌اندازی دفاتر تجاری به فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی مشغول شدند (وادالا، ۱۳۶۴: ۴۶-۷۸) در آن دوره بیشترین مبادله تجاری بوشهر با کشور انگلستان انجام می‌شد به همین دلیل کمپانی‌های مختلف انگلیسی همچون ملکم، دیکسن^۱، لیونینگستون^۲، مویر تویدی^۳، گری پل^۴، داود ساسون^۵، هوتز^۶، زیگلر^۷، ویکسون^۸ و اتحادیه امتیازات و بهره داری از اسفنج در بوشهر مشغول فعالیت تجاری بودند. (لیتن، ۱۳۶۷: ۸۴)

یکی دیگر از اقدامات معین‌التجار تأسیس کمپانی ناصری در سال ۱۳۰۷ ق/ ۱۸۸۸ م بود شریک وی تاجر معروف و ثروتمند حاج محمد مهدی معتمدالسلطان معروف به ملک‌التجار بود. Lorimer: vol 1, II, (1986,1726) انگیزه اصلی ناصرالدین‌شاه از واگذاری این امتیاز به معین‌التجار آبادی و ترقی ایران بود. (استادوخ، ۱۳۰۶، کارتن ۲۰، پرونده ۱۵، ص ۵) این کمپانی با استفاده از کشتی‌های همچون «معین» و نیز با استفاده از مهندسی متخصص ناوگان تجاری در قسمت بالای رودخانه کارون مشغول فعالیت بود گرچه در این زمان کمپانی لینچ در صدد بود تا بر کمپانی ناصری تسلط یابد؛ اما موفق نشد (Shanavaz, 2005: 173).

علاوه بر کمپانی ناصری، معین‌التجار موفق شد تا سه سهم از صد سهم صید ماهی دریای خزر که متعلق به لیانازوف روسی بود از طریق امضای سند انتقالیه با وی به دست آورد. (ساکما، ۱۷۹۵۰، به تاریخ ۲۸ جدی ۱۳۳۷ ق)

همچنین از دیگر امتیازاتی که معین‌التجار از حکومت مرکزی گرفت امتیاز وارد نمودن ماشین‌های الکتریکی و ریسمان‌ریسی و بافندگی به شوشتر و انجام سرمایه‌گذاری در این صنعت بود (کمام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به تاریخ ۵ ذی‌القعدة ۱۳۴۰) وی علت این سرمایه‌گذاری را حس وطن‌پرستی دانست (کمام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به شماره ۸۸۸۵ به تاریخ ۲۵ برج سرطان ۱۳۰۱) و مجلس نیز با بررسی درخواست این سرمایه‌گذاری و نیازی که در این خصوص وجود داشت از معین‌التجار در این زمینه حمایت کرد. (کمام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به شماره ۹۳۳۴ به تاریخ ۱۰ ذی‌الحجه) امتیاز بعدی که معین‌التجار کسب کرد امتیاز تأسیس کمپانی نفت شمال در ولایت گیلان به تاریخ ۶ حوت ۱۳۰۲ ش/ ۱۹۲۳ م بود (ساکما، ۵۶۹۹۳ به تاریخ ۱۳۰۳/۲/۷) و واگذاری این امتیاز موجب

1-Dixon

2_ Livingston

3- Messrs Muir Tweedy And Co

4- Co and Paul G

5- David Sassoon

6- Hotz

7- Ziegler

8- Wixon

اعتراض افراد و شخصیت‌های مختلف حقیقی و حقوقی گردید و واکنش مردم گیلان نسبت به این امتیاز با شدت بیشتری همراه بود آنان با ارسال نامه‌ای به نمایندگان مجلس پنجم خواستار لغو امتیاز مزبور شدند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره پنجم، به تاریخ ۲۸ سنبله ۱۳۰۳ ش/۲۱ صفر ۱۳۴۳ ق)

فعالیت اقتصادی دیگری که معین‌التجار به انجام رسانید دریافت امتیاز کمپانی تجارت ابریشم و ایجاد کارخانه ابریشم‌کشی بود که با راه‌اندازی این شرکت پانصد نفر به‌خصوص زنان بی‌سرپرست و افراد یتیم در آن مشغول به کار شدند. (ساکما، ۳۲۱۵۸، به تاریخ ۱۳۱۴/۸/۳) علاوه بر امتیازات نامبرده یکی از مهم‌ترین و پرسودترین اقدامات اقتصادی معین‌التجار کسب امتیاز خاک سرخ هرمز بود وی بانفوذی که در ساختار سیاسی و اقتصادی آن دوره داشت موفق به دریافت آن شد.

علاوه بر امور اقتصادی و تجاری و صنعتی، ایشان در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی نیز فعالیت‌های گسترده‌ای داشته است چراکه وی در دوره اول و سوم به‌عنوان نماینده تجار و مردم بوشهر در مجلس شورای ملی حضور و یکی از نمایندگان فعال و ترقی‌خواه و معتدل و آگاه به مسائل سیاسی، اجتماعی آن ادوار مجلس بوده است وی همچنین در حوزه فرهنگ و معارف و امور عام‌المنفعه نیز اقدامات قابل‌توجهی انجام دادند که در این پژوهش نمی‌گنجد (سعیدی نیا، ۱۳۹۳: ۱۲۷-۱۰۳).

جزیره هرمز در دهانه تنگه هرمز و در مدخل ورودی خلیج فارس از دریای عمان واقع شده است به دلیل همین موقعیت از نظر سوق‌الجیشی و بازرگانی از اهمیت خاصی برخوردار است. سواحل شمالی خلیج فارس و جزایر آن از جمله جزیره هرمز جزئی از واحدهای رسوبی ساختاری زاگرس چین‌خورده محسوب می‌شوند که دارای تنوع کانی‌شناسی و مواد معدنی است که یکی از این ماده‌های معدنی خاک سرخ است. معدن خاک سرخ هرمز با ذخیره‌ای بالغ بر ۳۹۰ هزار تن، مهم‌ترین و بزرگ‌ترین معدن خاک سرخ استان هرمزگان هست. خاک سرخ هرمز از نوع درجه یک و بی‌نظیر در دنیا است که از عصر قاجار به بعد به کشورهایمانند هندوستان، فرانسه، انگلیس و پرتغال صادر می‌شده است. درگذشته در هرمز از این خاک چون حاوی اکسید آهن و مواد معدنی بود برای پاک‌سازی عمیق پوست، کاهش چربی، از بین بردن لک‌های پوستی، کوچک کردن منافذ، تحریک گردش خون و سم‌زدایی و تقویت و تغذیه موها استفاده می‌گردید همچنین برای پخت انواع غذاهای محلی مانند سوراغ به‌عنوان ادویه استفاده می‌شد علاوه بر آن در دوره قاجار و پس‌از آن از این ماده معدنی در رنگ‌سازی و لعاب‌ها، لاستیک‌سازی، رنگ‌آمیزی بتن و مصالح ساختمانی، سرامیک، کاغذسازی، لوازم‌آرایی، کودها، شیشه‌سازی و تولید ضدزنگ استفاده می‌شود. (آقا نباتی، ۱۳۸۵: ۷) به همین خاطر با توجه به اهمیت اقتصادی و منافع زیادی که خاک سرخ هرمز داشت به یکی از عوامل کشمکش میان ایران و انگلستان در دوره مظفری تبدیل گردید و دولت انگلیس از ارامنه تحت حمایت خود که مدعی اجازه امتیاز بهره‌برداری از خاک سرخ هرمز داشتند با دولت ایران وارد مذاکره گردید و در مقابل معین‌التجار از آنان دفاع نمود که نتیجه آن پیروزی معین‌التجار و ناکامی ارامنه تحت حمایت انگلیس در دستیابی به امتیاز استخراج معادن خاک سرخ هرمز بود (وثوقی و حاتمی، ۱۳۶۱:

(۷۱) علاوه بر معدن خاک سرخ، معدن نمک و خاک زرد از دیگر ذخایر مورد توجه در هرمز بود. (قشون: اول میزان، ۱۳۰۳، ۶۱۴ و اطاق تجارت: آذر ۱۳۰۹، ۲۴-۲۳).

امتیاز استخراج معدن خاک سرخ هرمز از جمله مباحث مهم دوره قاجار و پهلوی به حساب می‌آید که رقابت سختی در به دست آوردن آن میان تجار داخلی همچون معین‌التجار و شرکت‌های خارجی وجود داشت البته واگذاری معادن خاک سرخ از طرف دولت ایران به افراد و شرکت‌های مختلف روند تاریخی خاصی داشت بدین منوال که ابتدا این امتیاز در تاریخ پنجم ذی‌قعدة ۱۳۰۷ ق/ ۱۸۹۰ م به حاج ناخدا بوشهری واگذار شد. پس از آن در ۱۳۱۲ ق/ ۱۸۹۵ م معادن مزبور به مدت ۱۰ سال و به‌قرار سالانه به مبلغ دوازده هزار تومان به ملک‌الکتاب بندرعباس داده شد؛ اما در سال ۱۳۱۴ ق/ ۱۸۹۷ م ورثه ملک‌التجار بندرعباس آقا محمد شریف نام طبق ورقه انتقال‌نامه حقوق امتیازات خود را به حاج معین‌التجار بوشهری واگذار نمود؛ اما در رجب سال ۱۳۱۴ ق/ ۱۸۹۷ م دولت ایران طبق فرمانی امتیاز خاک سرخ و سایر معادن هرمز را به دو تاجر مسیحی به نام‌های ارسم و برادرش ملکم تکران واگذار کرد. این دو برادر از آرامنه بوشهر و جزء تجار درجه اول این بندر به حساب می‌آمدند. اجداد آن‌ها از اصفهان به این شهر آمده و علاوه بر حضور پررنگ تجاری خود، ریاست تلگراف‌خانه برازجان را هم در اختیار داشتند. این دو نفر ارتباط گسترده‌ای با انگلیسی‌ها داشتند. (نجم الدوله، ۱۳۶۸: ۱۲۳؛ ارجمند، ۱۳۸۸: ۱۶-۱۷).

در رمضان ۱۳۱۵ ق/ ۱۸۹۸ م دولت فرمانی مبنی بر حقانیت و ابقای امتیاز معادن خلیج برای حاج معین‌التجار از زمان اجاره سابق و بطلان فرمان دولتی به تجار مسیحی صادر نمود در دو سال بعد یعنی در سال ۱۳۱۷ ق/ ۱۹۰۰ م معین‌التجار جزیره هرمز را اجاره نمود (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱: ۲۸۳) و در تاریخ ۱۱ محرم همان سال دولت با صدور نامه‌ای به مهر مرحوم میرزا محسن خان مشیرالدوله وزیر امور خارجه امتیاز دو تاجر مسیحی باطل و بر صحت امتیازنامه معین‌التجار تصریح نموده و سفارت انگلیس نیز امضا نموده که حاج معین‌التجار خسارت تجار مسیحی را داده و حقوق آن‌ها باطل شده است. مرحوم امین‌التجار صدراعظم نیز ضمن ارسال نامه‌ای به سفارت انگلیس حکمیت انجام‌شده راجع به حقانیت معین‌التجار و بطلان تجار مسیحی را تصدیق نمود. در رجب سال ۱۳۲۲ ق/ ۱۹۰۴ م دولت ضمن صدور فرمان دیگری امتیاز معادن مزبور را بدون مدت به حاج معین‌التجار صادر و قراردادهای سابق را تصدیق نمود. (احتشام السلطنه، ۱۳۶۶: ۲۹۴) همچنین در سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۴ م مظفرالدین شاه با ارسال نامه‌ای با دست خط خود به ولیعهد، فرمان دولتی سال ۱۳۲۲ ق/ ۱۹۰۴ م را تأیید و تقویت نمود. (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱: ۵۰۸)

معین‌التجار وقتی امتیاز خاک سرخ هرمز را از دولت گرفت برای عملیاتی کردن امتیاز مزبور و طبق گزارش‌های

کاکس در سال ۱۳۲۳ ق/ماه نوامبر ۱۹۰۵ م درحالی که یک مهندس انگلیسی به نام مک کرونیک^۱ او را همراهی می کرد از اروپا وارد خلیج فارس شد آن‌ها از جزایر هرمز و قشم دیدن کردند معین‌التجار در این زمان از وزیرمختار انگلیس خواست تا از ایستگاه انگلستان برای انبار کردن اکسید قرمز استفاده کند که با خواسته او موافقت نگردید. (کاکس، ۱۳۷۷: ۲۵).

از آنجایی که در سال ۱۳۲۸ ق/۱۹۱۰ م چند کمپانی و در رقابت با معین‌التجار، تقاضای اجاره و گرفتن امتیاز معادن کلک (گل سرخ) و گوگرد و نمک و غیره در جنوب ایران به‌خصوص هرمز داشته و از طریق وزارت فواید عامه، و با ارائه لایحه این موضوع را به مجلس اعلام نموده بودند و در مقابل معین‌التجار نیز تقاضای دائمی بودن امتیاز معادن مزبور را داشت کمیسیون مجلس در این خصوص وارد مذاکره شد و تمام اسناد معین‌التجار را در جلسه کمیسیون به تاریخ ۹ ربیع‌الثانی ۱۳۲۸ ق/۱۹۱۰ م و با حضور وزرای مالیه و فواید عامه و چند نفر از دیگر نمایندگان مجلس موردبررسی قرارداد و درخواست معین‌التجار را مبنی بر ابدی بودن امتیاز وی در مورد معادن هرمز را نپذیرفت و اعلام نمود " چون حاج معین‌التجار سندی ندارند که حقانیت ایشان را مدلل نماید و این معادن جنوب هم از قانون کلیه معادن مستثنی است و تقریباً حکم خالصه معدن فروزج را دارد، چون مکشوفه بوده و خرج استخراج از معدن و کیسه نمودن خاک را و حمل به انبار و از انبار به کشتی، کلیه صدی هشت خرج برمی دارد، یعنی از یک‌صد هزار تومان خاک نودودو هزار تومان نفع می‌برده است، لهذا اجاره دادن را هم مناسب ندانسته بهتر این است که خود دولت معادن خلیج فارس را تصرف نماید و به‌توسط مأمورین خود در جزایر و بنادر به هر نوع که صلاح می‌دانند اقدام نمایند." (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱: ۵۱۱-۵۱۰).

دولت پس از این تصمیم مجلس، امتیاز خاک سرخ معین‌التجار را لغو و با برخی کمپانی‌های خارجی وارد مذاکره شد و سرانجام قراردادی با کمپانی استریک^۲ از آمریکا امضا نمود که به‌موجب آن مقدار پنج هزار تن خاک سرخ از هرمز به کمپانی مزبور بدهند. (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱، ۵۰۶) این اقدام دولت واکنش معین‌التجار و نیز دولت انگلیس را به همراه داشت و سفارت انگلیس با ارسال نامه‌ای به وزارت امور خارجه ضمن تأکید بر حفظ قرارداد مزبور با معین‌التجار، تذکر داد چون معین‌التجار با کمپانی انگلیسی اندروویر^۳ قرارداد داشته است لذا دولت ایران در صورت لغو قرارداد با معین‌التجار بایستی تمام خسارات وارده بر منافع شرکت انگلیسی مزبور را پرداخت نماید. (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱: ۵۰۶)

علاوه بر دولت انگلستان، اهالی هرمز نیز با ارسال نامه‌ای به مجلس شورای ملی و نخست‌وزیر و وزیر داخله از دست تعدیات نیروهای فرنگی و آرامنه در هرمز و کارکنان گمرک شکایت نموده و اظهار نمودند که ظلم و ستم

^۱ - McCrorynic

^۲ - Streak

^۳ - Andrawire

این افراد به حدی است که جهت حفظ جان و ناموس خود مجبور به ترک وطن و پناه آوردن به مشایخ عمان شده‌ایم لذا خواهان رسیدگی به امور و مشکلاتشان شدند. (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱: ۵۱۶)

معین‌التجار جهت دسترسی به حقوق خود و دریافت امتیاز خاک سرخ هرمز به رایزنی و مذاکره با دولت و مجلس و افراد صاحب نفوذ و قدرت پرداخت و سرانجام با حمایت‌های داخلی و خارجی که از معین‌التجار شد دولت مجبور شد به‌طور رسمی امتیاز فروش معادن خاک سرخ در جزایر هرمز، قشم، لارک و هنگام در ۶ ذی‌قعدة ۱۳۲۹ / ۱۹۱۱م، طبق قراردادی در هشت ماده به معین‌التجار بوشهری واگذار نماید. (مجموعه قوانین دوره چهارم مجلس شورای ملی: ۱۳۰۳: ۲۰۶-۲۰۴؛ طوفان، ۱۸ حمل: ۱۳۰۲ ص ۲ و ساکما، ۲۴۰/۲۸۶۲)؛ که طبق ماده اول آن، معدن اکسید قرمز جزیره از ابتدای سال ایت ٹیل^۱ ۱۳۲۸ هـ ق/ ۱۹۱۰ م به مدت ده سال شمسی در اختیار او گذاشته شد و مقرر گردید در صورتی که معین‌التجار برخلاف فصول قرارداد عمل کند بایستی تمام خسارات وارده به دولت را پرداخت نماید. در ماده دوم در مورد چگونگی پرداخت مخارج به دولت نوشته شده و مقرر گردیده که معین‌التجار باید تا سیزده هزار تن استخراج، از قرار هر تنی چهل و دو شیلینگ و نیم به دولت بپردازد. بر اساس ماده سه، معین‌التجار می‌بایستی بقیه قیمت خاک خریداری مستر استریک را بعد از وضع سیزده هزار تن تا انقضای مدت قرارداد استریک که پنج سال بود به دولت بدهد و در صورت عدم پرداخت اقساط در موعد مقرر، دولت می‌توانست قرارداد را فسخ نماید. طبق ماده چهارم، اگر معین‌التجار تا انقضاء قرارداد با استریک بیش از سی هزار تن به وی یا شخص دیگری بفروشد بایستی معادل صدی هفتاد و پنج به دولت پرداخت نماید. در ماده پنج، مقرر شده بود که بعد از انقضای قرارداد استریک، هر مقداری که از جزیره هرمز استخراج نموده بایستی صدی هفتاد و پنج آن را که حق دولت بود پرداخت نماید و صدی بیست و پنج حق الزحمه خود معین‌التجار بود. بر طبق ماده شش، تمام معاملات که معین‌التجار در مدت ده سال در خصوص خاک قرمز اکسید هرمز با هر کسی می‌نمود باید با اطلاع دولت باشد. در ماده هفت، قید شده بود اگر معین‌التجار در مدت ده سال بیش از مقدار خاکی که به فروش می‌رسد استخراج و ذخیره نماید متعلق به دولت خواهد بود. در ماده هشت هم آمده بود که دو نسخه قرارداد بر طبق موارد فوق فی‌مابین وزارت فواید عامه و معین‌التجار مبادله گردد. (استادوخ، کارتن ۴۳، پرونده ۳، ۵۶ به تاریخ ۶ ذی‌قعدة، ۱۳۲۹) در پایان آقای مؤتمن‌الملک رئیس مجلس شورای ملی آن را تأیید کرده بود.

دریافت امتیاز فروش خاک سرخ جزیره هرمز از دست مظفر الدین شاه نشانی از توان اقتصادی و نفوذ بالای سیاسی معین‌التجار در آن عصر دارد. (کبابی، ۱۳۴۲: ۳۵۰-۳۴۹) چراکه معدن جزیره هرمز بزرگ‌ترین نوع خود در جهان بود که ظرفیت برداشت سالیانه سیصد الی چهارصد هزار تومان عایدات خالص از آن وجود داشت. (حبل‌المتین، ۲۵ شهریور ۱۳۰۳: ۱۱).

^۱ - برابر با نام سال یازدهم از دوره دوازده‌ساله ترکی.

معین‌التجار با توجه به ظرفیت آن معادن قسمتی از سرمایه خود را در آن معادن سرمایه‌گذاری کرد و در این راستا، برای صدور و فروش کک و اکسید سنگ و خاک قرمز هرمز با شرکت‌های مختلف خارجی از جمله کمپانی اندروویر انگلیسی قرارداد منعقد نمود که طبق آن کمپانی اندروویر به‌طور انحصاری می‌بایست مقدار معینی از خاک سرخ از جزیره هرمز برای مدت مشخصی تحصیل نماید. (گزیده اسناد خلیج فارس، ج ۱: ۵۰۶).

واگذاری امتیاز استخراج معدن اکسید قرمز جزیره هرمز به معین‌التجار از یک‌طرف موجب حمایت طبقه تجار از وی و از طرف دیگر موجب بروز واکنش‌هایی از سوی افراد و گروه‌های مختلف از جمله اهالی تهران، تجارتخانه‌های موجود در تهران، اهالی هرمز، ادارات مختلف همچون اداره گمرکات بندرعباس برعلیه وی شد. بدین قرار که تجار مناطق جنوب به‌خصوص تجار بوشهر و خوزستان با ارسال نامه‌ای به وزارت داخله حمایت خود را از معین‌التجار اعلام نمودند آنان در این نامه ضمن تحسین تلاش‌های بیست‌وپنج‌ساله وی در جهت آبادانی و عمران جزایر و مناطق مختلف ایران به‌خصوص هرمز و نیز هزینه‌هایی گزافی که در این زمینه تحمل نموده بود خواستار حمایت بیشتر دولت از وی و تشویق سایر تجار و رعایای داخله جهت گرفتن امتیازات مختلف شدند و تأکید کردند که دور از عدالت و انصاف است که در حق ایشان بی‌مرحمتی صورت پذیرد. (ساکما، نامه تلگراف تجار ناصری به وزارت داخله، به شماره ۱۴، به تاریخ ۲۷ حمل سال ۱۳۲۸)، ولی در مقابل مخالفان نیز نسبت به کسب این امتیاز اعتراض نمودند و این اعتراضات سرانجام موجب نامه‌نگاری‌های مختلف میان مجلس، وزارت مالیه، وزارت فواید عامه و اداره کل گمرکات مملکت گردید. از نخستین اعتراضاتی که به امتیاز خاک سرخ هرمز شد نامه شکوائیه‌ای بود که از طرف برخی از اهالی و تجارتخانه‌های فعال در تهران به مجلس شورای ملی ارسال شد. در آن نامه ضمن اعتراض به وزیر فواید عامه که معتقد بودند برخلاف قانون و جریان اداری، معدن خاک سرخ جزیره هرمز را به کمپانی انگلیسی واگذار نموده است در صورتی که کمپانی آمریکایی با شرایط بهتری و مبالغ بیشتری آماده استخراج معدن مذکور بوده است خواستار واگذاری چنین معاملاتی از طریق مزایده بودند و از وکلای مجلس خواهان جلوگیری از چنین اقداماتی بودند. (ساکما، ۹۳۳، به تاریخ ۲۱ شهر ذی‌الحجه ۱۳۳۹)

مجلس شورای ملی پس از دریافت نامه اهالی تهران، با وزارت فلاحه، تجارت و فواید عامه در خصوص خاک سرخ هرمز مکاتبه و موضوع را پیگیری نمود (ساکما، ۱۰۷۶، ۷ محرم ۱۳۴۰) وزارت مذکور نیز ضمن ارسال جوابیه‌ای، به تشریح نحوه واگذاری خاک سرخ به کمپانی استریک پرداخت و شکوائیه اهالی تهران را بی‌مورد دانست چراکه این کار از طریق هیئت‌وزیران و پس از انجام پاره‌ای تحقیقات و مشورت با افرادی همچون معین‌التجار که آگاه به مسائل ایران و به منطقه جنوب بودند انجام شده است و وزارت فلاحه و تجارت و فواید عامه از طرف هیئت‌وزیران موظف به تهیه مقدمات این معامله شده است لذا پس از ابلاغ دستور هیئت‌وزیران، این وزارتخانه مأمور انجام مذاکره با کمپانی استریک شده است و پس از مذاکرات شرایطی فراهم کردیم که کاملاً به نفع مملکت و متضمن صرفه دولت بوده است بعلاوه آن که به خاطر تأخیر وصول جواب از کمپانی استریک، وزارت فواید عامه

نیز آن مذاکرات مقدماتی را کان لم یکن پنداشته است در این صورت ملاحظه می‌فرمایید که مندرجات مشروحه اهالی تهران حقیقت و واقعیت نداشته است؛ زیرا نه معامله‌ای صورت گرفته و نه عمل خلافی انجام شده است. علاوه پس از مذاکره هیئت دولت با کمپانی آمریکایی و به دلیل کافی نبودن توضیحات شرکت آمریکایی برای هیئت وزیران، وزارت فواید عامه با ارسال تلگراف به شرکت استریک خواستار انجام معامله‌ای شد که به نفع و صرفه دولت بود. (ساکما، ۷۱۶۱، به تاریخ ۱۵ سنبله ۱۳۰۰) اهالی تهران در جواب نامه ارسالی وزارت فواید عامه به مجلس، عکس‌العمل نشان داده و با ارسال نامه مجدد به مجلس توضیحات بیشتری ارسال نمودند. (ساکما، ۱۱۸۳، به تاریخ ۱۹ محرم ۱۳۴۰).

هیئت وزیران پس از اظهارات اهالی و تجارتخانه‌های تهران در مقابله با واگذاری امتیاز خاک هرمز به کمپانی استریک با ارسال نامه‌ای به مجلس، ضمن بیان سابقه فعالیت‌های اقتصادی کمپانی مزبور در خلیج فارس و دریای عمان و عدم اعلام آمادگی کمپانی یا هر شخصیت دیگری با شرایط بهتر جهت فعالیت در حوزه معادن خاک سرخ هرمز، واگذاری امتیاز یادشده را به کمپانی استریک به صرفه دولت اعلام نمود و درعین حال آمادگی هیئت وزیران را جهت دریافت پیشنهادهای بهتر در این زمینه اعلام نمود. (ساکما، ۹۱۳۸، به تاریخ ۲۴ سنبله ۱۳۰۰ ش).

اهالی هرمز با ارسال تلگرافی به رئیس مجلس ضمن ابراز نارضایتی خود از واگذاری معادن هرمز به کمپانی خارجی، خواهان واگذاری معادن یادشده به مردم هرمز و کمپانی‌های داخلی شدند. (ساکما، ۳۷۷۸، به تاریخ محرم ۱۳۴۰)، ریاست مجلس نیز با ارسال جوابیه به اهالی محترم هرمز به اضطراب و نگرانی آن‌ها بابت معادن خاک هرمز اشاره نمود. (ساکما، ۱۳۵۳، ۳۷۷۸، به تاریخ ۲۸ محرم ۱۳۴۰) همچنین مجلس با ارسال نامه‌ای به وزارت مالیه خواستار تعیین مقدار و مبلغ فروش معادن خاک سرخ هرمز شد. (ساکما، ۳۵۴۲، به تاریخ ۳ برج جدی ۱۳۰۰) وزارت یادشده نیز با ارسال جوابیه‌ای به مجلس آمادگی خود را برای چاپ و توضیح معادن مزبور اعلام نمود. (ساکما، ۲۷۷۸، به تاریخ ۲۸ صفر ۱۳۴۰) مجلس پس از دریافت جوابیه وزارت مالیه با ارسال نامه‌ای به معین‌التجار وی را از تشکیل کمیسیون بودجه در خصوص معادن هرمز مطلع ساخت. (ساکما ۶۱۴۵، به تاریخ ۹ برج حمل ۱۳۰۱ ش) پس از گذشت چند ماه که از تشکیل کمیسیون بودجه خبری نشد با ارسال نامه‌ای به ریاست مجلس خواستار رسیدگی به کار ایشان پس از گذشت ۱۳ سال و رفع بلا تکلیفی و خسارت شد. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۲۸ رجب ۱۳۴۰).

وزارت مالیه پس از بررسی‌هایی که انجام داد لیست مقدار و مبلغ معادن هرمز را جزء به جزء و به تفصیل از قبیل صورت مصالح جهت شروع استخراج معادن اکسید دوفر و صورت اسباب‌آلات جهت استخراج معادن تهیه و از طرف اداره کل گمرکات منتشر و به مجلس شورای ملی نیز ارسال نمود. (ساکما، ۱۲۳۲، به تاریخ ۱۹ اوت ۱۹۲۱ م) علاوه بر آن وزارت مالیه ضمن ارائه گزارشی از طرف رئیس گمرک بندرعباس به اداره کل گمرکات، به دلیل به اتمام رسیدن موجودی اکسید دوفر، بر اقدامات جدی برای تجدید استفاده هرچه بیشتر و نیز نحوه استخراج از معادن

هرمز تأکید نمودند. (ساکما، ۴۲۷، به تاریخ ۲۷ مارس ۱۹۲۱ م) با انتشار گزارش اداره گمرکات بندرعباس علاوه بر کمپانی‌های خارجی نیروهای داخلی نیز جهت استخراج معادن خاک سرخ هرمز اعلام آمادگی نمودند از جمله آنان ابراهیم گله‌داری و پسران بودند که صورت کنترات و شرایط خود را در خصوص استخراج اکسید دوفر هرمز و حمل آن به کشتی به رئیس گمرکات بندرعباس به صورت انعقاد قراردادی ده‌ساله اعلام نمودند. (ساکما، ۱۱۲، به تاریخ ۱۰ ژوئیه ۱۹۲۱) رئیس اداره گمرک بندرعباس با ارسال جوابیه‌ای به ابراهیم گله‌داری و پسران خاطر نشان ساختند که نامه آن‌ها را به اداره مرکزی اطلاع خواهد داد اما اداره گمرک آمادگی لازم برای اجرای شرایط شمارا دارا نیست. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، بی تا) تجار اصفهان نیز با ارسال تلگرافی به مجلس شورای ملی خواستار مشارکت در انجام کنترات استخراج معادن هرمز بودند که مجلس سواد تلگراف مزبور را به وزارت مالیه ارسال نمود. (ساکما، سواد تلگراف نمره ۳۶۱ اتحادیه تجار اصفهان، به تاریخ ۱۰ برج جوزا ۱۳۰۱ / ۱۹۲۱) و وزارت مزبور نیز بار ارسال جوابیه به مجلس، اتخاذ تصمیم در مورد کنترات خاک هرمز را از وظایف وزارت فواید عامه قلمداد نمود. (ساکما، ۶۹۵۲، به تاریخ ۱۸ برج جوزا ۱۳۰۱).

با وجود تلاش‌های زیادی که گروه‌های مختلف در کنترات خاک هرمز داشتند معین‌التجار آن را از مطالبات و حقوق خود می‌دانست؛ ولی دولت و مجلس به خاطر اعتراضاتی که در مورد خاک هرمز وجود داشت به مطالبات معین‌التجار رسیدگی نمی‌کردند؛ اما با پیگیری‌های وی و حمایتی که از سوی اتحادیه تجار از طریق ارسال تلگراف به مجلس و نقد کار دولت و مجلس در مورد نحوه رفتار با وی نمودند. (ساکما، ۴۴۲۹، به تاریخ ۱۷/۲/۱۳۰۱ ش) سرانجام کمیسیون بودجه مجلس شورای ملی با حضور وزیر عدلیه به نمایندگی از دولت تشکیل و با تسویه مطالبات معین‌التجار موافقت کرد و ارسال گزارش آن را منوط به نظر دولت دانست. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۱۳۰۱ ش) پس‌از آن مجلس با ارسال نامه‌ای به وزارت مالیه، مفاد صورت مجالس کمیسیون بودجه به همراه توضیحات لازمه را به اطلاع دولت رسانید و انجام هرگونه اقدامی در این زمینه را به دولت واگذار نمود. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۱۳۰۱ ش) هیئت دولت نیز موضوع محاسبه مطالبات معین‌التجار را با حضور وزیر عدلیه و مالیه طرح و با نظر موافق کمیسیون بودجه، مفاد صورت مجلس کمیسیون بودجه راجع به مطالبات وی را مورد بررسی قرارداد و توضیحات لازمه را در این زمینه ارائه نمودند و به صورت لایحه به مجلس ارائه نمودند؛ اما انجام هر اقدامی را منوط به پیشنهاد و نظریه دولت دانستند. (ساکما، ۹۸۸۰، به تاریخ ۱۰ ذی‌القعدة ۱۳۴۰).

وزارت مالیه با ارسال نامه‌ای به ریاست مجلس پیگیر نتیجه لایحه دولت در خصوص محاسبات و مطالبات معین‌التجار شدند (ساکما، ۹۸۸۰، به تاریخ ۱۱ برج سرطان ۱۳۰۱) که مجلس در جوابیه‌ای اطلاع دادند که تقاضای تصویب مطالبات معین‌التجار تحت عنوان لایحه نمره ۱۰۶۳۴، به کمیسیون بودجه ارجاع داده شده است. (ساکما، ۹۵۵۵، به تاریخ ۲۳ برج سرطان ۱۳۰۱) کمیسیون بودجه نیز در ۲۲ ذی‌القعدة ۱۳۴۰ ق/ ۱۹۲۲ م تشکیل

جلسه داد و پس از بحث و بررسی پیرامون دعاوی معین‌التجار و کسر مقداری از وجوه مطالباتی وی، چون لایحه مزبور را دارای اشکال دانسته به هیئت دولت بازگشت دادند و با ارسال نامه به ریاست مجلس، تصمیمات اتخاذشده را به اطلاع نمایندگان مجلس رسانیدند. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۲۲ ذی‌القعده ۱۳۴۰) معین‌التجار پس از اطلاع از جریان امور با ارسال نامه‌ای به مجلس، ضمن اعتراض از کسر مبلغی از مطالباتش توسط کمیسیون بودجه، خواستار پیگیری بیشتر و طرح مجدد طرح ماده‌واحده ارائه‌شده از دولت در مجلس در خصوص مطالبات خود شدند. (ساکما، ۲۱۳۱، به تاریخ ۱۷ محرم ۱۳۴۱) ریاست مجلس با ارسال جوابیه‌ای به اطلاع معین‌التجار رسانیدند که لایحه مزبور در دستور کار مجلس قرار گرفته و به‌زودی نمایندگان در مورد آن به شور و مباحثه خواهند پرداخت. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۱۶/۱۰/۱۳۰) مجلس سپس با ارسال نامه‌ای به وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه خواستار بررسی پرونده‌های مربوط به خاک هرمز و ارسال آن به همراه دو نفر از اعضای آن وزارتخانه به مجلس برای حضور در کمیسیون بودجه و بحث پیرامون محاسبات و مطالبات معین‌التجار شد. (ساکما، ۱۳۱۰، به تاریخ ۱/۹/۱۳۰) کمیسیون فواید عامه نیز چهارشنبه ۳۰ برج عقرب تشکیل جلسه داد و تصمیمات اتخاذشده در خصوص خاک هرمز را به هیئت‌رئیس مجلس ارسال نمود. (ساکما، ۱۳۱۱، به تاریخ ۳۰ برج عقرب ۱۳۰۱).

معین‌التجار پس از طرح مجدد پرونده خاک هرمز با ارسال نامه‌های دیگری به رئیس مجلس ضمن ابراز گلایه از رئیس مجلس به خاطر کم‌مهری نسبت به خود، اعلام داشتند که کماکان پیگیر مطالبات خود بوده و هیچ‌گونه بدهی مالیات به دولت نداشته و همه آن‌ها را تسویه نموده است. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ‌های جمادی‌الثانی ۱۳۴۱ و ۱۲ رجب ۱۳۴۱) وی همچنین با تشکیل مجلس دوره چهارم با ارسال نامه‌ای به نمایندگان مجلس ضمن ابراز علاقه وافر خود به ایران و ایرانیت، خواستار پرداخت مطالبات خود گردید و پیشنهاد نمود در صورتی که دولت نتواند آن‌ها را به‌صورت نقد پرداخت نماید می‌تواند در ظرف مدت پنج سال با فرع معمول بپردازد. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، بی‌تا) علاوه توضیحاتی نیز در خصوص مفاد قرارداد خاک هرمز به‌ویژه ساقط بودن اعتبار ماده ۱۱ قرارداد اسناد و فرامین راجع به قرارداد مزبور و سایر بندهای آن را به اطلاع نمایندگان مجلس رسانید. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۲۹ رجب ۱۳۴۰) مجلس پس از دریافت نامه‌های معین‌التجار و مکاتبه با وزارت مالیه، خواستار حضور وزرای عدلیه و مالیه با تمام مستندات و پرونده‌ها در کمیسیون مجلس جهت بررسی نهایی پرونده مربوط به خاک هرمز و مطالبات معین‌التجار شدند. (ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، بی‌تا).

سرانجام پس از تلاش و رایزنی‌های زیادی که در مورد امتیاز مزبور صورت گرفت مجلس در جلسه علنی به تاریخ ۲۹ برج جدی ۱۳۰۱ خورشیدی مطابق با ۲۲ ژانویه ۱۹۲۳ میلادی لایحه‌ای تحت عنوان «خاک سرخ» را مطرح و نمایندگان به بحث و مذاکره در مورد آن پرداختند. عده‌ای از نمایندگان همچون اقبال السلطان، اعتقاد داشتند که آنچه به معین‌التجار واگذار شده اجاره است و امتیاز محسوب نمی‌شود لذا باید طوری عمل کرد که به

ضرر دولت تمام نشود این گروه معتقد بودند که مطابق با قانون محاسبات، مسئله خاک هرمز باید به مزایده گذارده شود. ولی در مقابل برخی دیگر از نمایندگان بر این باور بودند که این یک امتیاز است که وی دریافت کرده است و ما باید کمپانی‌های داخلی را بر خارجه ترجیح دهیم و مخالف با لایحه خاک سرخ بودند که از جمله آنان می‌توان از محمد هاشم میرزا (شیخ‌الرئیس) مخبر کمیسیون فواید عامه، حاج میرزا عبدالوهاب و سید فاضل نام برد. (کوشش، شماره ۹، سال اول، دوشنبه ۴ جمادی‌الثانی ۱۳۴۱: ۲ و کوشش شماره ۱۰، سال اول چهارشنبه ۶ جمادی‌الثانی ۱۳۴۱، ۲۴ ژانویه ۱۹۲۳) پس از مذاکرات زیاد سرانجام نمایندگان با واگذاری امتیاز خاک سرخ هرمز به معین‌التجار موافقت کردند اما در مورد مواد امتیازنامه در جلسات علنی چهارشنبه ۵ برج دلو ۱۳۰۱ و جلسه روز سه‌شنبه ۲۹ حوت ۱۳۰۱ بحث و مذاکره نمودند. (کوشش، شماره ۱۱، ۱۳۴۱ / ۱۳۰۱: ۲ و کوشش، شماره ۳۱، ۳ شعبان ۱۳۴۱ / ۳۰ برج حوت ثبث ئیل ۱۳۰۱، ۲) سرانجام پس از مذاکرات زیاد معین‌التجار موفق به کسب امتیاز مزبور گردید.

یکی دیگر از مسائل قابل‌ذکر در ارتباط با این امتیاز آن است که کمپانی نفت انگلیس و ایران جهت راه‌اندازی دستگاه تصفیه نفت اقدام به استخراج از منابع نمک، گوگرد و ماسه سیاه در قشم نمود که این اقدام موجب اعتراض معین‌التجار و دولت ایران گردید؛ لذا وزارت خارجه با ارسال نامه‌هایی به سفارت انگلیس و وزارت فواید عامه خواستار توقف عملیات شرکت نفت در هرمز شد. (ساکما، ۲۸۹۲، به تاریخ ۲۲ حمل ۱۳۳۰ و شماره ۲۲۳۵، به تاریخ ۱۳۳۹) سفارت انگلستان در جواب خواستار اخذ مجوز استفاده از منابع مزبور برای شرکت نفت شد؛ ولی با مخالفت وزارت خارجه روبرو شد. (ساکما، ۲۲۳۵، به تاریخ ۲۱ سنبله ۱۳۰۰ برابر با ۲۳ سپتامبر ۱۹۲۱ م) وزارت فلاح، تجارت و فواید عامه نیز با ارسال نامه به وزارت خارجه، یادآور شد که کمپانی حق استفاده از منابع یادشده را ندارد و عملیات استفاده از آن منابع جزو قرارداد میان ایران و کمپانی نفت نبوده است و این کار در حوزه امتیاز معین‌التجار است؛ لذا خواستار آن شد تا شرکت نفت از عملیات معادن مزبور صرف‌نظر نماید. (ساکما، ۲۸۰۳، به تاریخ اول برج عقرب ۱۳۳۹)

در مجموع دوره قاجار، نه تنها خاک سرخ هرمز بلکه گل سرخ، گوگرد، اکسید آهن و نمک بندر خمیر، جزیره قشم، هرمز و تمامی بنادر و جزایری که دارای این معادن بودند در انحصار تجاری معین‌التجار به حساب می‌آمدند (سدیدالسلطنه، ۱۳۴۲: ۱۲، ۲۵، ۱۷، ۶، ۴، ۳؛ و لیتن، ۱۳۶۷: ۱۹۴) و معین‌التجار از قبل آن‌ها به سود زیادی رسید. فقط درآمد خالص وی از خاک سرخ هرمز یعنی پس از وضع مصارف و مالیات به‌تنهایی شصت هزار تومان در آن مقطع بوده است (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۱۷۹)

نتیجه‌گیری

تجار و کمپانی‌های داخلی و خارجی نقش به‌سزایی در رونق تجاری بندر بوشهر داشتند. یکی از آنان معین‌التجار

بوشهری بود که همراه تجاری چون امین‌الضرب از طبقه نوظهور بورژوازی ایران محسوب می‌شد. با توجه به توان اقتصادی و نفوذ سیاسی زیادی که داشت، خواهان ترقی و توسعه ایران و احیای تجارت دریایی خلیج فارس و بنادر و جزایر آن چون بوشهر و هرمز بود. فعالیت وی در یک مقطع زمانی کوتاه، به طور مستقیم موجب احیاء موقعیت اقتصادی ایران در خلیج فارس شد. معین‌التجار با دارا بودن نگرش اقتصادی و ایدئولوژی سیاسی بالا، تلاش کرد از فرصت‌های موجود، برای ارتقاء سرمایه‌های خود با سرمایه‌گذاری در حوزه‌هایی مانند معادن خاک سرخ هرمز استفاده کند. وی به درستی می‌دانست این معادن، کاربرد زیادی در صنایع مختلف رنگ‌سازی، سیمان، پلاستیک، کاغذسازی، شیشه‌سازی، سرامیک و لوازم آرایشی دارند و به عنوان کالای مهم صادراتی خلیج فارس، ارزش و کشش قیمتی بالایی دارد. این در حالی بود که به همین دلایل، کشورهای مختلف منطقه و فراتر از آن در سطح جهانی به خصوص انگلستان، خواهان خرید آن بودند. به همین خاطر مجادله جهت اجاره امتیاز استخراج معادن خاک سرخ هرمز و مناطق وابسته به آن یکی از رویدادهای مهم روابط خارجی ایران و انگلستان در دوره قاجار بود. دو نفر از ارمنی‌های تحت حمایت انگلستان، رقابتی با معین‌التجار به وجود آوردند که نهایتاً، این معین‌التجار بود که موفق شد امتیاز خاک سرخ هرمز را دریافت کند و با سرمایه‌گذاری‌های کلان، سود زیادی به دست آورد. نتیجه غائی این کار نیز به رونق تجارت ایران در خلیج فارس انجامید. ضمن این‌که فرصت نفوذ بیشتر انگلیس از دریچه این کالای استراتژیک را از این کشور سلب کرد. امری که با توجه به ضعف حکومت مرکزی ایران، می‌توانست خطراتی برای حاکمیت ملی ایران در حوزه خلیج فارس در پی داشته باشد.

تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها و مقالات

- ۱- آقا نباتی، علی، «زمین‌شناسی و توان معدنی استان هرمزگان»، رشد زمین‌شناسی، دوره دوازدهم، شماره ۲، ۱۳۸۵.
- ۲- آدمیت، فریدون، ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران، گستره، ۱۳۸۷.

- ۳- احتشام السلطنه، خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش مهدی موسوی، تهران، زوار، ۱۳۶۶.
- ۴- ارجمند، محمد، شش سال در دربار پهلوی (خاطرات محمد ارجمند، سرپرست تلگراف‌خانه مخصوص رضاشاه)، تهران، پیکان، ۱۳۸۸.
- ۵- بحرینی، فروغ، معین‌التجار بوشهری (نماینده تهران و بوشهر در دوره‌های اول و سوم مجلس شورای ملی)، فصلنامه علمی - ترویجی اسناد بهارستان، دوره جدید، شماره پنجم، پاییز - زمستان، ۳۱-۳۰، ۱۳۹۳.
- ۶- پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک، ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۱.
- ۷- تلگرافات عصر سپهسالار (خط تبریز ۹۶-۱۲۹۵ ه. ق)، به کوشش محمدطاهر احمدی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۰.
- ۸- دشتی، احمد، «نقش تجار در مدرسه سعادت»، مجموعه مقالات مدرسه سعادت بوشهر از چند زاویه، بوشهر، مرکز بوشهر شناسی، ۱۳۷۸.
- ۹- ذوقی، ایرج، تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرت‌های بزرگ، تهران، پازنگ، ۱۳۶۸.
- ۱۰- روزنامه خاطرات سید محمد کمره ی، به کوشش محمدجواد مرادی نیا، تهران، اساطیر، ۱۳۸۴.
- ۱۱- ساتن، الول، قصه‌های عامیانه محلاتی مشدی گلین خانم، ۱۱۰ قصه عامیانه ایرانی، ترجمه آذر امیرحسینی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۴.
- ۱۲- سدیدالسلطنه مینایی، محمدعلی، سفرنامه سدیدالسلطنه، تهران، به نشر، ۱۳۶۲.
- ۱۳- ..... بندرعباس و خلیج فارس، مقدمه و فهرس از احمد اقتداری، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۲.
- ۱۴- سعیدی‌نیا، حبیب‌الله، معین‌التجار بوشهری و احیای تجارت دریایی خلیج فارس در دوران قاجار و پهلوی، بوشهر، دانشگاه خلیج فارس، ۱۳۹۳.
- ۱۵- صفایی، ابراهیم، اسناد نویافته، تهران، بابک، ۱۳۴۹.
- ۱۶- عیسوی، چارلز، تاریخ اقتصادی ایران در عصر قاجار (۱۳۳۲-۱۲۱۵ ه. ق)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۶۹.
- ۱۷- فشاهی، محمدرضا، تکوین سرمایه‌داری در ایران، تهران، گوتنبرگ، ۱۳۶۰.
- ۱۸- گزارش‌های سالانه سرپرسی کاکس سرکنسول انگلیس در بوشهر (۱۹۱۱-۱۹۰۵ م. ۱۳۲۹، ۱۳۲۳ ه. ق)، ترجمه حسن زنگنه، تهران، پروین، ۱۳۷۷.
- ۱۹- لیتن، ویلهلم، ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت‌الحماگی، اسناد و حقایقی درباره تاریخ نفوذ اروپاییان در ایران (۱۹۱۹-۱۸۶۰ م)، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، معین، ۱۳۶۷.
- ۲۰- مجموعه قوانین دوره قانون‌گذاری چهارم مجلس شورای ملی، ۱ سرطان ۱۳۰۰ تا ۳۲ جوزای ۱۳۰۲، مجلس شورای ملی، ۱۳۰۳.
- ۲۱- معتضد، خسرو، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران، تهران، جانزاده، ۱۳۶۶.
- ۲۲- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۷ شعبان ۱۳۲۴ تا ۲۳ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ قمری برابر با سیزده میزان تا دوم سرطان ۱۲۸۷ شمسی، تهران، مجلس شورای ملی، ۱۳۲۵.
- ۲۳- مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره پنجم، به تاریخ ۲۸ سنبله ۱۳۰۳ ش/۲۱ صفر ۱۳۴۳ ق.

- ۲۴- مکی، حسین، تاریخ بیست‌ساله ایران، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۴.
- ۲۵- میلیسپو، آرتور، مأموریت آمریکایی‌ها در ایران، تهران، انتشارات پیام، ۱۳۶۵.
- ۲۶- نجم‌الدوله، عبدالغفار، سفرنامه دوم نجم‌الدوله به خوزستان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۶.
- ۲۷- وادالا، ر، خلیج فارس در عصر استعمار، ترجمه شفیع جوادی، تهران، سحاب، ۱۳۶۴.
- ۲۸- وثوقی، محمداقرا، «امتیاز بهره برداری از معادن خاک سرخ هرموز در روابط ایران و انگلستان در دوره مظفری»، فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و یکم، دفتر چهارم، زمستان، ۶۰-۷۳، ۱۳۹۰.
- ۲۹- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹.

اسناد

- ۳۰- استادوخ، ۱۳۰۶، کارتن ۲۰، پرونده ۱۵.
- ۳۱- استادوخ، کارتن ۴۳، پرونده ۳، ۵۶ به تاریخ ۶ ذی‌قعدة، ۱۳۲۹.
- ۳۲- ساکما، نامه تلگراف تجار ناصری به وزارت داخله، به شماره ۱۴، به تاریخ ۲۷ حمل سال ۱۳۲۸.
- ۳۳- ساکما، ۹۳۳، به تاریخ ۲۱ شهر ذی‌الحجه ۱۳۳۹.
- ۳۴- ساکما، ۱۰۷۶، ۷ محرم ۱۳۴۰.
- ۳۵- ساکما، ۷۱۶۱، به تاریخ ۱۵ سنبله ۱۳۰۰.
- ۳۶- ساکما، ۱۱۸۳، به تاریخ ۱۹ محرم ۱۳۴۰.
- ۳۷- ساکما، ۹۱۳۸، به تاریخ ۲۴ سنبله ۱۳۰۰ ش.
- ۳۸- ساکما، ۳۷۷۸، به تاریخ محرم ۱۳۴۰.
- ۳۹- ساکما، ۱۳۵۳، ۳۷۷۸، به تاریخ ۲۸ محرم ۱۳۴۰.
- ۴۰- ساکما، ۳۵۴۲، به تاریخ ۳ برج جدی ۱۳۰۰.
- ۴۱- ساکما، ۲۷۷۸، به تاریخ ۲۸ صفر ۱۳۴۰.
- ۴۲- ساکما، ۶۱۴۵، به تاریخ ۹ برج حمل ۱۳۰۱ ش.
- ۴۳- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۲۸ رجب ۱۳۴۰.
- ۴۴- ساکما، ۱۲۳۲، به تاریخ ۱۹ اوت ۱۹۲۱ م.
- ۴۵- ساکما، ۴۲۷، به تاریخ ۲۷ مارس ۱۹۲۱ م.
- ۴۶- ساکما، ۱۱۲، به تاریخ ۱۰ ژوئیه ۱۹۲۱.
- ۴۷- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، بی تا.
- ۴۸- ساکما، سواد تلگراف نمره ۳۶۱، به تاریخ ۱۰ برج جوزا ۱۳۰۱.
- ۴۹- ساکما، ۶۹۵۲، به تاریخ ۱۸ برج جوزا ۱۳۰۱.
- ۵۰- ساکما، ۴۴۲۹، به تاریخ ۱۷/۲/۱۳۰۱.

- ۵۱- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۱۳۰۱ ش.
- ۵۲- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۱۳۰۱.
- ۵۳- ساکما، ۹۸۸۰، به تاریخ ۱۱ برج سرطان ۱۳۰۱.
- ۵۴- ساکما، ۹۵۵۵، به تاریخ ۲۳ برج سرطان ۱۳۰۱.
- ۵۵- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۲۲ ذی القعدة ۱۳۴۰.
- ۵۶- ساکما، ۲۱۳۱، به تاریخ ۱۷ محرم ۱۳۴۱.
- ۵۷- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۱۶/۱۰/۱۳۰۱.
- ۵۸- ساکما، ۱۳۱۰، به تاریخ ۱/۹/۱۳۰۱.
- ۵۹- ساکما، ۱۳۱۱، به تاریخ ۳۰ برج عقرب ۱۳۰۱.
- ۶۰- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ‌های جمادی‌الثانی ۱۳۴۱ و ۱۲ رجب ۱۳۴۱.
- ۶۱- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، بی تا.
- ۶۲- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، به تاریخ ۲۹ رجب ۱۳۴۰.
- ۶۳- ساکما، کارتن ۱۲، دوسیه ۳، بی تا.
- ۶۴- ساکما، ۲۲۳۵، به تاریخ ۲۱ سنبله ۱۳۰۰ برابر با ۲۳ سپتامبر ۱۹۲۱ م.
- ۶۵- ساکما، ۲۸۰۳، به تاریخ اول برج عقرب ۱۳۳۹.
- ۶۶- ساکما، ۳۲۱۵۸، به تاریخ ۳/۸/۱۳۱۴.
- ۶۷- ساکما، ۲۴۰/۲۸۶۲.
- ۶۸- کام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به شماره ۹۳۳۴ به تاریخ ۱۰ ذی‌الحجه ۱۳۴۰.
- ۶۹- کام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به شماره ۸۸۸۵ به تاریخ ۲۵ برج سرطان ۱۳۰۱.
- ۷۰- کام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به تاریخ ۵ ذی‌القعدة ۱۳۴۰.
- ۷۱- کام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به تاریخ ۵ ذی‌القعدة ۱۳۴۰.
- ۷۲- کام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به شماره ۸۸۸۵ به تاریخ ۲۵ برج سرطان ۱۳۰۱.
- ۷۳- کام، کارتن ۱۲، دوسیه ۳۱، به شماره ۹۳۳۴ به تاریخ ۱۰ ذی‌الحجه ۱۳۴۰.

نشریات

- ۷۴- اتاق تجارت، آذرماه ۱۳۰۹، ص ۲۴-۲۳
- ۷۵- حبل‌المتین، ۲۵ شهریور ۱۳۰۳، شماره ۱۳، ص ۱۱
- ۷۶- طوفان، ۱۸ حمل: ۱۳۰۲، ص ۲
- ۷۷- قشون، اول میزان 1303: ص ۶۱۴ 09 ص ۲۳-۲۴

منابع انگلیسی

- 78- Lorimer, Sohn, G, Gazetter of the Persian Gulf, Oman and central Arabia.vol 1, II, London 1986.
- 79- Shahnavaaz, Shahbaz, Britian and the opening up of South- west Persian 1880- 1914, Astudy Imperialism and economic dependence, lindon and New York, 2005.

